

પ્રકરણ - ૨
લોકસાહિત્ય:- (folk-literature)

પ્રસ્તાવના :

દેશ દુનિયાના બધાય ભાગોમાં વસતી પ્રજા પાસે પોતપોતાની ભાષામાં બોલીના વળોટ-પાશવાળું એવું પરંપરાગત મુખપાટીનું કંઠસ્થરૂપનું સાહિત્ય હોય જ છે. એવા પરંપરાગત મુખપાટીના સાહિત્યને આજે આપણે 'લોકસાહિત્ય' નામાભિધાનઠી ઓળખીએ છીએ. બીજી રીતે કહીએ તો પ્રકૃતિના ખોળે જ્યાં લોકજીવન છે ત્યાં લોકસંસ્કૃતિ છે. જ્યાં લોકસંસ્કૃતિ છે ત્યાં લોકસાહિત્યનો વિશાળ સાગર લહેરાતો જોવા મળે છે.

લોકસાહિત્ય, લોકસંગીત, લોકનાટ્ય, લોકનૃત્ય, લોકચિત્રકલા, લોકસ્થાપત્ય કે ગૃહનિર્માણ, લોકરંજક કલાઓ અને લોકકસબો વગેરે જે કઈ લોકજીવન સાથે પરંપરાગત રીતે સંકળાયેલું છે તે લોકવિદ્યા(folklore) કહેવામાં આવે છે. એમાં કહેવતો, બોલીના ઉદગારો, લઢણો, મંત્રતંત્ર, ડોશીવૈદું, ભરતગૂંથણ, લીપણગૂંપણ, નટ-બજારિયા, મદારી તથા કઠપૂતળીવાળાના ખેલ, ખેતી અને પશુપાલન સાથે સંકળાયેલી પરંપરાઓ, લોકમાનસને વ્યક્ત કરતી માન્યતાઓ અને કારણ-વારણની અનેક વિધિઓ એમ અનેક બાબતોનો સમાવેશ લોકવિદ્યામાં થાય છે.

આમ લોકવિદ્યાએ લોકજીવનની સામગ્રી છે. એ સામગ્રીઓને આધારે અભ્યાસ કરતું તેનું શાસ્ત્ર કે વિજ્ઞાન એટલે લોકવિદ્યાવિજ્ઞાન folkloristics. આથી લોકવિદ્યાવિજ્ઞાન એટલે કે લોકજીવન સાથે પરંપરાગત રીતે સંકળાયેલા કલાઓ, વિદ્યાઓ, કસબો, શ્રદ્ધાઓ, વિધિઓ, રીતિરિવાજો વગેરેના અભ્યાસનું શાસ્ત્ર. આ નવી વિદ્યાશાખા છે. એનો જન્મ ઓગણીસમી સદીમાં થયો અને વિશેષ વિકાસ વીસમી સદીમાં થયો. એકવીસમી સદીના આગમન સાથે આ નવી આધુનિક વિદ્યાશાખાનો વિશ્વભરમાં અભ્યાસ સ્થિર થયો છે અને લોકપરંપરાની અનેકવિધ સમગ્રીઓના સંપાદન થતાં તેના સંશોધન થયા અને નૃવંશશાસ્ત્ર, ભાષાશાસ્ત્ર, સામાજિક મનોવિજ્ઞાન, સંસ્કૃતિ વગેરેના આધારે એનો અભ્યાસ થયો. આમાંથી જ વિવિધ વાદો, પદ્ધતિઓ, વર્ગીકરણો, દ્રષ્ટીબિંદુઓ જન્મ્યા ને કાળક્રમે folkloristics એક અભિનવ શાસ્ત્ર કે વિજ્ઞાન તરીકે અસ્તિત્વમાં આવ્યું.

2.1. લોકસાહિત્ય એટલે શું?

દેશ અને દુનિયાના બધાય ભાગોમાં વસતી પ્રજા પાસે પોતપોતાની ભાષામાં બોલીના વળોટપાશવાળું એવું પરંપરાગત મુખપાટીનું કંઠસ્થરૂપનું સાહિત્ય હોય જ છે. એવા પરંપરાગત મુખપાટીના સાહિત્યને આજે આપણે ‘લોકસાહિત્ય’ નામાભિધાનથી ઓળખીએ છીએ. બીજી રીતે કહીએ તો પ્રકૃતિના ખોળે જ્યાં લોકજીવન છે, ત્યાં લોકસંસ્કૃતિ છે. જ્યાં લોકસંસ્કૃતિ

છે, ત્યાં લોકસાહિત્યનો વિશાળ સાગર લહેરાતો જોવા મળે છે. લોકસાહિત્ય એટલે લોકજીવનનો સ્મૃતિગ્રંથ. એ સ્મૃતિગ્રંથના સીમાડા નિર્બંધ રીતે વિસ્તર્યા છે. લોકો જે શબ્દોમાં ગાય છે, હસે છે, રોવે છે ને રમે છે એ બધાને લોકસાહિત્યમાં સમાવી શકાય. આમ લોકસાહિત્યની વ્યાપકતા માનવજન્મથી માંડીને મૃત્યુ સુધીની છે. બાળક, જુવાન અને ઘરડાં નરનારીઓની એ મહામૂલી સંપત્તિ છે. એક કાળે ગામડિયાઓના સાહિત્ય તરીકે ઉવેખાયેલા લોકસાહિત્યને પુનઃપ્રતિષ્ઠા અપાવવાનો સંનિષ્ઠ પ્રયત્ન ‘ધ સ્ટડી ઓફ ફોકસોંગ્સ’માં ઈવલિન માર્ટીનેંગોએ આ કથન દ્વારા કર્યો છે, “The Folk is father of all fiction and the Folk Song is mother of all poetry.” વિશ્વના સમસ્ત કથાસાહિત્યનો જન્મ લોકસાહિત્યમાંથી અને સમસ્ત શિષ્ટ કાવ્યોની ઉત્પત્તિ લોકગીતોમાંથી થઈ છે.

“રઢિયાળી રાત” પ્રથમ ભાગના પ્રવેશકમાં ઝવેરચંદ મેઘાણી લખે છે કે, પ્રકૃતિમાતાએ ઓઢાડેલી એ નવરંગ ચૂંદડીમાંથી ગુજરાતનું લોકજીવન અલૌકિકરૂપે દીપી ઉટ્યું. કુદરતનો લાડવાયો આ ગુજરાતી લોકસમાજ ભાતભાતના રસથી ભીંજાઈને એવો ધન્ય બની ગયો કે ગાવા માટે તલસી ઉઠ્યો. એની કુંજોમાં જેમ પંખીઓ ટૌક્યા વિના ન રહી શક્યાં, તેમ ગુજરાતના મનુષ્યો પણ ગાયા વગર ન જંપી શક્યાં. એના દરજીએ ને મોચીએ સીવતાં સીવતાં ગાયું .ઘોબીએ નદીની ભેખડોમાંથી પડછંડા

જગાવી પોતાના વસ્રના ઘાએ ઘાએ ગીતના તાલ બાંધ્યા, વણકરે સાલોના ખડખડાટ સાથે પોતાના સ્વરો મેળવ્યા, ઘાંચીએ પોતાના બળદને પણ રાગે ચડાવી પરોણાનો પ્રહાર કે જીભનો ડચારોયે કર્યા વિના એ થાકેલા પશુને પ્રોત્સાહિત કર્યાં. ટીપણી ટીપનારે ગાતાં ગાતાં એવા હુલ્લાસથી ટીપ્યું કે સો સો વરસ સુધી ધ્રાબાઓની કાંકરીઓ નથી કરી. ખાણ ખોદનારાઓએ ત્રિકમના ઘા દેતાં દેતાં ગીત લલકાર્યાં. મજૂરોએ સૂંડલા સારતા સારતા સૂરો છેડીને માથાનો ભાલ હળવો કર્યો. ગાડાવાલાએ પૈડાના કિચૂક કિચૂક અવાજ સાથે અવાજ મેળવ્યા એ રીતે લોકસમાજના ઉદ્દમો અને ધંધાઓ પણ સંગીતાલયો બની ગયાં. લોકોનું જીવન હળવુંકૂલ બની ગયું.”

લોકસાહિત્યમાં બે શબ્દો છે. ‘લોક’ અને ‘સાહિત્ય’. ‘લોક’ અને ‘લૌકિક’ શબ્દ વેદના વખતથી આપણે ત્યાં વપરાતા આવ્યા છે, લૌકિક શબ્દ એ કંઈક અંશે ઉપેક્ષાના અર્થમાં પ્રયોજાયો છે. વેદથી ઈતર બધી જ લૌકિક ગણાઈ, પણ લોકસાહિત્ય લોકનો અર્થ માનવજીવનનો સમૂહ જે ખેતી અને તેને આનુષંગિક ધંધા સાથે સંબંધાયેલો છે અને જે પુરાણી પરંપરાના પ્રવાહમાં જીવે છે. તેમાં રાજા, રજવાડાં, ઠાકોર, તાલુકદારથી માંડીને વાણિયા, બ્રાહ્મણ, સઈ, સુથાર, દરજી, મોચી, તેલી, તંબોળી, સંતો, બહારવટિયાથી લઈને પ્રકૃતિના ખોળે વસતી તમામ વનવાસી જાતિઓ સમાઈ જાય છે. આ બધી કોમોમાં કંઠસ્થ પરંપરાથી સચવાયેલું સાહિત્ય તે

લોકસાહિત્ય. આ લોકસાહિત્યને ઝવેરચંદ મેઘાણીએ લોકોર્મિનું, સંઘોર્મિનું સાહિત્ય ગણાવ્યું છે. એને ‘ધરતીનું ધાવણ’ કહ્યું છે. ડુંગરાની ગાળિયું ને જંગલ ઝાડિયુંમાં વરસતા લોકોની પ્રાથમિક અભિવ્યક્તિઓથી માંડીને આધુનિક સાહિત્યના સીમાડા સુધી પહોંચનાર અભિવ્યક્તિઓ લોકસાહિત્યમાં સમાઈ જાય છે. લોકસાહિત્ય એ કોઈ એકકલદોકલ વ્યક્તિનું સર્જન નથી, લોકસમૂહનું સહિયારું સર્જન છે. તેમાં લોકજીવનનું તેના સાંસ્કૃતિક, પ્રાકૃતિક પરિવેશ સહિત નિરૂપણ થયેલું જોઈ શકાય છે. આ પ્રકાર, પરંપરાનું સાહિત્ય ગુજરાતીમાં પણ ભર્યુંભાદર્યું છે. એની પરંપરા પ્રાચીન છે. મુખપાટીએ સચવાઈ કંઠોપકંઠ પ્રકારે ઉતરી આવ્યું છે. દેશ જ પ્રજાનું સાંઘિક પ્રદાન હોવાથી તેમાં તળપટ્ટી પ્રજાઓના સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક, રાજકીય ઉપરાંત કૌટુંબી પરંપરા અને રીતભાતનું હાઈ રજૂ થાય છે. વળી તળપટ્ટ દેશ જ પ્રજાનું તે હોવાથી તેમની અંગત સૂઝબૂઝ પ્રમાણે ઉત્તમ પ્રકારનું સોંદર્ય વર્ણિત થયેલું જોઈ શકાય છે.

લોકસાહિત્ય માટે આવી ઘણી વ્યાખ્યાઓ અપાઈ છે. જેમ કે ‘લોકો દ્વારા, લોકો માટે જીવંત લોકબોલીમાં રચાયેલું કંઠસ્ત સાહિત્ય’ પણ લોકસાહિત્યની ભાષામાં એને માટે કંઈક કહેવાનું હોય તો હું આમ કહું, “બરોબર ઉતરતો ઉનાળો ને બેહતું ચોમાહું હોય, જેઠ અન અષાઠ મહિનાની ગડાહાંધ હોય. કેડૂતો આંક્યુ માટે હાથનાં નેજવાં કરી આભલા

ભણી મીઠું માંડતા હોય, ઈમાં આથમણા આબમાં ગાયની ખરી જેવડી નાનકુડી એવી વાદળી દેખાય, ઈ વધીને હાથીના બસડારોખી થાય. ઈ વધતી વધતી ડુંગર જેવડી થાય, વાયરે વીંટાઈને આવી વાદળિયું એક-બીજીને ભેટે, પણ કેવી રીતે? નાનપણમાં ઘાઘરી-પોલકાં પહેરીને ઢીંગલેપોતિયે રમતી બે સહિયરું મોટી થઈ, પરણીને પછી સાસરે વઈ ગઈ હોય. બારબાર વરહના વહાણાં વાઈ ગ્યાં હોય ને પછી એક દિવસ પિયરના પાદરના વડલાં હેઠળ કાર્યમીક ભેગી થઈ જાય ને ગડગડતી દોડ મેલી એક-બીજીને બાથમાં લઈને ભેટે ને પાંહળિયુંની કડેડાટી બોલી જાય, ઈમ બારબાર મઈનાની વિજોગણ વાદળિયું એકબીજીને ભેટતી હોય. વીજળી સમવરળક સમવરળક સલાવા કરતી ધરતીના ઓવારણાં લેતી હોય. આબમાં મેઘાડંબર જોઈને મરલા ડોકની સાંકળના ત્રણ ત્રણ કટકા કરીને 'મે આવ' 'મે આવ' કરતા મલ્હાર રાગ ગાયા હોય... બરાબર ઈ વખતે મેઘરાજા તરસી ધરતી માથે સરવડું નાખે ત્યારે ભીંજાયેલી ધરતીની માટીમાંથી ફટકેલી ફોરમ (મહેક) વછૂટે. ઈ સૂંઘતા જ માનવીના અંતરના બત્રીસે કોઠે આનંદના દીવડા પ્રગટી જાય હો બાઈ. ઈમ ગામડાના અભણ ઊર્મિશીલ માનવીના અંતરમાંથી કુંવારી વણબોટી કલ્પનાઓ મઢ્યાં ગીતો, કથાઓ, કહેવતના જે ઝરણાં ફૂટે ને લોકહૈયામાં આનંદનો અબીલ-ગુલાલ ઉડાડે એનું નામ લોકસાહિત્ય.”

લોકસાહિત્યના સ્વરૂપની વાત કરીએ ત્યારે એના પ્રકારો પ્રતિ પણ નજર કરી લઈએ. ગદ્ય અને પદ્ય એના બે મુખ્ય પ્રકારો. ગદ્યમાં ગણાતી લોકવાર્તાઓમાં પ્રેમકથાઓ, વીરતા ને બલિદાનની શોર્ય કથાઓ, નાગકથાઓ, અશ્વકથો, વૃક્ષકથાઓ, ઓઠાં, વ્રતકાઓ, દ્રષ્ટાંતકથો, કહેવતકથાઓ, ઠગથાઓ, ચતુરાઈની કથાઓ, દંતકથાઓ, ઈતિહાસકથાઓ, ભૂતપ્રેતની કથાઓ, કામણટ્ટમણની કથાઓ અને સરોવરની કથાઓ જેવા અનેક પ્રકારો જોવા મળે છે. ગુજરાતીમાં તળપદ કંઠસ્થ ધારાની લોકવારતાનો ઉદભવકાળ આશરે 4000થી 4500 વર્ષ જેટલો પ્રાચીન છે. લોથલના ટીંબામાંથી એક મૃતભાંડ એવું મળ્યું છે, જેના પર 'ચતુર કાગડો અને હરણ'ની તળપદી વાર્તા ચિત્રિતરૂપે દર્શિત થઈ છે. અરધા ભરેલા કુંજામાંતી હરણ પાણી પી શક્તું નથી, તો ચતુર કાગડો અને કુંજામાં કાંકરા નાખી પાણી ઊંચુ લાવીને પે છે. આ વારતા સળંગરૂપે કુંજા પર ચિત્રિત છે. શિષ્ટ સંસ્કૃતિમાં આ વારતા પાછળથી સંસ્કૃતિબંધે સચવાઈ છે એમ શ્રી કોડીદાસ પરમાર નોંધે છે. વૈદિક સાહિત્ય પણ કંઠ પરંપરાએ સચવાયું છે .તેમાં 'યમયમી સંવાદ', 'પુરુવા ઉર્વશી સંવાદ', 'વિશ્વામિત્ર અને નદીઓ' એ નદીનો સંવાદ વગેરે તળપદ ધારાની લોકવારતાને મળતી વારતાઓ છે. ગિજુભાઈની બાળઘરની વાર્તાઓમાં સોનબાઈને પરણવા માટે સગાભાઈ તૈયાર થાય છે. જે 'વધ વધ રૂખડા વધી જજે'માં જોઈ શકાય છે. આ

પ્રકારની પ્રાચીન પરંપરિત લોકવારતાઓ હજારો વર્ષોથી ચાલી આવતી પરંપરાની કથાઓ છે. આ વારતાઓ દ્વારા દેશના લોકોની રહેણીકરણી તેમની શ્રદ્ધાઓ, વ્યવહાર અને સામાજિક રીતરિવાજોની પ્રાચીનકાલીય ઝાંખી જોવા મળે છે. કહેવાતોમાં પણ લોકકથાઓના કણો વિલસતા જોવા મળે છે.

લોકવારતામાં વારતાકથન શબ્દોની ઝાકઝમાળ દ્વારા શ્રોતાઓના ચિત્તમાં એક ચિત્ર ઊભું કરી દે છે. બંધાણી ડાયરાની વાતનો ઠા ને ઠસો તો જુઓ! ગામડું ગામ. બંધાણી દરબારની ડેલી. ડેલીના ખાનામાં ડાયરો જામ્યો છે. પછી જમવાનો સમય થ ત્યારે લોકકવિ ગાડાના પૈડા જેવા બાજરાના રોટલાનું વર્ણન કરે છે: 'મંગલપુર ગામનો બાજરો હોય, દિઘડિયા ગામના કુંભારે બનાવેલી તાવડી હોય, ગોલાસણીની વીડમાંથી વીણી લાવેલા અડાયા છાણા હોય અને પછી મેરુપરન રજપૂતાણીએ મધરાતે ઉઠીને બાજરાનો દબ્યો હોય ને એમાંથી ધોબોક લોટ કથરોટમાં નાખીને પિંડો બનાવી, મા પહેલા ખાળામા દીકરાને હેતથી હુલાવતી હોય ઈમ ઘડી તાવડીમાં નાખીને ત્રાંબિયા જેવો શેડવ્યો હોય ને પછી તાવણ્ય મૂકી હોય તો ત્રણઘર્યે જેની ફોરમ જાય ઈ ભગરી ભેંસનું ઘી મહીં ભર્યું હોય, વિજાણંદ જેની ગોત્યે નીકળેલો ઈ નવચંદરી ભેંસનું દૂધ તાંહળી ભરીને મૂક્યુ હોય,

જોડે રીંગણાનો ઓળો ને આથેલા મરચાં હોય તો ખાનારને સરગના સંઘાય સુખ મળી જાય.’

જ્યારે વ્રતકથાઓની એક વિશિષ્ટ શૈલી છે. ડોલનશૈલી જેવી આ શૈલીને ગદ્યને કેવું કર્ણપ્રિય બનાવી દે છે! ઉ. ત. ‘બરાજાદી જેઠાણે જવાબ આપ્યો: જા બાઈ જા. મારું કામ નંઈ, એ તો રાંડીમૂંડીના કામ, નવરી નિશાણીનાં કામ, બાળીબોળીના કામ કે કાંઠાફૂબલા કરતી ફરે અને ફરતી ફરે. મારે તો ઘણી રાજમાંથી આવે, દીકરો નિશાળેથી આવે. વહુ પિયરથી આવે અને દીકરી સાસરેથી આવે. મારે તો ધૂમતાં વલોણાં, ઝૂલતાં પારણાં, કેડ્યમાં કીકો, કપાળમાં ટીકો, વાડે વછેરાં, પરવાડે પાડાં, કકળતી ખીચડી અને સુવાવડી દીકરી. જા બાઈ જા મારે નવરાશ નથી.”

“સૂરજ ઉગ્યો રે સરોવરિયાની પાળે,

કે વણેલાં ભલે વાયાં રે

ભમરા ઊડે રે કેવડિયાની ફણશે,

કે વણેલા ભલે વાયાં રે,

સૂતા જોગે રે રાધિકાના કંથ,

કે વણેલાં ભલે વાયાં રે.”

કુંવારી કન્યાની સગાઈ થાય છે. એના અંતરના આનંદોરલા એક સામટા ટહુકી ઉઠે છે. સ્વપ્નામાં એને શું દેખાય છે? સ્વામી ગુલાબના

ગોટરૂપે દેખાય છે અને એની ફોરમ પોતાની સૌભાગ્ય ચૂંદડીમાંથી મહેકી ઉઠે છે.

“આજ રે સ્વપ્નામાં મેં તો ગુલાબી ગોટો દીઠો જો.

ગુજરાતી ગોટો ઈ તો અમારો પરણ્યો જો,

ફૂલડિયાંની ફોર્યું સાહેલી મારી ચૂંદડીમાં રે.”

૨.૨. લોકસાહિત્યની વ્યાખ્યાઓ

લોકસાહિત્ય એટલે પરાપૂર્વથી ઉતરી આવેલ લોકસમૃતિએ વાગોળાતું, રમતું, લોકકંઠે જીવંત રહેલું સાહિત્ય.આ સાહિત્ય ક્યાંથી ઉતરી આવ્યું? તેના રચિયતા કોણ? વગેરે પ્રશ્નોના જવાબ આજ સુધી કોઈ પણ આપી શક્યું નથી. પરંતુ એટલું ચોક્કસપણે કહેએ શકાય કે લોકસાહિત્ય એ લોકોનું સાહિત્ય છે. એટલે કે લોક જ તેના કર્તા છે. લોકોએ પોતાના કંઠમાં સાચવાયેલ એવી કંઠસ્થ પરંપરાને સામાજને અર્પણ કરી છે. અને પોતાના વ્યક્તિત્વની ઓળખને કાયમને માટે છૂપાવી રાખી છે. તેની ઓળખની ગંધ પણ કોઈને આવવા દીધી નથી. પશ્ચિમના તથા ભારતીય વિદ્વાનોએ લોકસાહિત્યની વ્યાખ્યાને ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ આપેલ લોકસાહિત્યની વ્યાખ્યા:

૧. F. s, Etily નોંધે છે કે,

“ Spoken sung and voiced forms of traditional utterance that saw repetitive patterns”

“લોકસાહિત્ય એટલે મૌખિક રીતે વાહન થયેલ સાહિત્ય,જેમાં પુનરુક્તિ કે આવર્તન પામતી ભાત હોય.”

૨. ડોર્સન નોંધે છે કે,

“Oral literature can and frequently does into written literature”

“કંઠસ્થ સાહિત્ય એ લેખિત સાહિત્યમાં સાહજીકતાથી પ્રવિષ્ટ થઈ શકે છે.”

૩. આર્ચર ટેઈલર નોંધે છે કે,

“Folklore expressed in words”

“લોકસાહિત્ય એટલે શબ્દોમાં સ્ફુટ થતી વિદ્યા”

ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિચારકોએ આપેલ વ્યાખ્યા:

૧. ઉમાશંકર જોશી લોકસાહિત્યની વ્યાખ્યા આપતા નોંધે છે કે,

“લોકસાહિત્ય એટલે લોકજીભે રમતું, લોકકંઠે ગવાતું સાહિત્ય. કોણ જાણે તે કૃતિ ક્યારે રચાઈ હશે. જમાને જમાને બદલાતી ભાષામાં લોકજીભે એનું રૂપાંતર થતું આવતું હોઈ અત્યારે બોલાતી ભાષામાં એ સાંભળવા મળે છે. અલબત્ત, લોકસાહિત્ય એ લોકકંઠની હલક દ્વારા અને નહીં ક્વ પોથીઓમાં જીવંત હોઈ,સ્થળની જુદીજુદી બોળીઓમાં એ મળવાનું.”

૨. ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્યની વ્યાખ્યા આપતા કહે છે કે,

“લોકસાહિત્ય એ બોલાતી જનવાણીનો નિચોડ છે. સાહિત્યવાણીને વારંવાર એ લોકવાણીએ પોતાના મેઘજળ પીવડાવીને વહેતી રાખી છે.”

૩. જસવંત શેખડીવાળા લોકસાહિત્યની વ્યાખ્યા આપતા નોંધે છે કે,

“લોકસાહિત્ય એટલે પરાપૂર્વથી મૌખિક પરંપરા દ્વારા લોકોમાં ઉતરી આવેલું, કાંઠોપકંઠ પ્રચાર-પ્રસાર પામેલું, જીવંત લોકબોલીઓમાં રચાયેલું, લોકજીવન અને પ્રાકૃતિક પરિવેશ સાથે સંકળાયેલું કંઠસ્થ સાહિત્ય દ્વારા, લોકો માટે સર્જાયેલું લોકોનું સાહિત્ય.”

૩. ડૉ. હસુ યાજ્ઞિકના મતે લોકસાહિત્યની વ્યાખ્યા:

“લોકસાહિત્ય એટલે કોઈપણ પ્રદેશ અને એની ભાષા બોલીઓમાંની કથાઓ અને ગીતો જેવી પરંપરાથી કહેવાતી, ગવાતી, રચનાઓ જે લોકવાણી, લોકમાનસ દ્વારા ઘડાયેલી અને લોકલક્ષી હોય.”

૪. નરેશ વેદ લોકસાહિત્યની વ્યાખ્યા આપતા કહે છે કે,

“લોકસાહિત્ય એ મુખ્યત્વે નિરક્ષર લોકોના મૌખિક શબ્દ દ્વારા સર્જાતું અને સંક્રમિત થતું સાહિત્ય છે.”

૫. જોરાવરસિંહ જાદવ લોકસાહિત્યની વ્યાખ્યા આપતા નોંધે છે કે,

“લોકસાહિત્ય એટલે ગ્રામપ્રજાનું સાહિત્ય. પરંપરાથી લોકવાણીમાં કંઠસ્થ સ્વરૂપે સચવાયેલું સાહિત્ય. કોઠાસૂઝવાળા અભણ માનવીઓ દ્વારા રચાયેલું લોકસમાજમાં ફરતું-તરતું સાહિત્ય.”

૬. બાલવંત જાનીના મતે લોકસાહિત્યની વ્યાખ્યા:

“લોકસાહિત્ય એટલે ચોક્કસ પ્રકારના પ્રાદેશિક ઢાળ-ઢંગમાં હાવભાવ સાથે રજૂ કરવા માટેનું, જોવાનું, સાંભળવાનું, માણવાનું, અનુભવવાનું સાહિત્ય.”

૭. જયમલ્લ પરમારના મતે લોકસાહિત્યની વ્યાખ્યા,

“ લોકનો એક અર્થ થાય છે કે દર્શન.”

૮. ઝવેરચંદ મેઘાણીના મતે લોકસાહિત્યની વ્યાખ્યા:

“ગામડું બોલે અને શહેર સાંભળે, તેનું નામ લોકસાહિત્ય.”

૨.૩. લોકસાહિત્યના પ્રકારો

લોકસાહિત્ય મુખ્યત્વે ચાર પ્રકારોમાં વહેંચી શકાય: (૧) લોક કાવ્યસાહિત્ય (૨) લોક કથાસાહિત્ય (૩) લોક નાટ્યસાહિત્ય અને (૪) લોકોક્તિ સાહિત્ય. લોક કાવ્યસાહિત્યના પેટાસ્વરૂપો છે: લોક મહાકાવ્યો, કથાકાવ્યો, ગીતકથાઓ, પવાડાઓ, સલોકા અને મંત્રો, લોકગીતો, લઝ્મગીતો, વ્રતગીતો, હાલરડાં, ફૂચગીતો, શ્રમગીતો, બાળગીતો, રાજિયા, મરસિયા, ફટાણાં, ઋતુગીતો વગેરે.

લોકસાહિત્યના પેટાસ્વરૂપો છે: પુરકથાઓ, દંતકથાઓ, નીતિકથાઓ, દ્રષ્ટાંત કથાઓ, શીલકથાઓ, ધૂર્તકથાઓ, કામકથાઓ, અનુરાગકથાઓ,

આતુર્ય કથાઓ, વિનોદકથાઓ, બાલ-કિશોરકથાઓ, પરીકથાઓ, કહેવતકથાઓ વગેરે.

લોકનાટ્ય સાહિત્યના પેટાસ્વરૂપો છે: ભાંડ, ભવાઇ, સ્વાંગ, જાત્રા, રાસ, યક્ષગાન, નૌટંકી, તમાશા વગેરે. એમાં મુખ્યત્વે લોકસમુદાયનું મનોરંજન કરતાં પ્રેમ અને પરાક્રમના વિષયવસ્તુઓ, ઢાલ-તલવારબાજી-લાઠીબાજી જેવા નૃત્યો અને સામાજિક આચાર-વિચારમાં રહેલા અનિષ્ટો અને દુરીતોનો પર્દાફાસ કરતી રમૂજી સંવાદબાજી રજૂ થતાં હોય છે.

લોકોક્તિ સાહિત્યમાં પેટાસ્વરૂપો છે: કહેવતો, ઉખાણા, ઓઠા, ભડલી વાક્યો, દૂયકાઓ, ઠક્કા-મજાકો, સંસમરણો (memorate)

લોકસાહિત્યના મુખ્ય પ્રકારો અને સ્વરૂપોની આ તો કેવળ આછી ઓળખરેખા છે. એની પ્રવાહિતા અને ગતિશીલતાનો વિસ્તૃત પરિચય અંહી અસ્થાને છે. આમાના કેટલાક સ્વરૂપોનું મિશ્રણ કે રૂપાંતરણ થયું છે, કરતલાક સ્વરૂપો લુપ્ત થયા છે, કેટલાક નવા અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે અને હજુ આવતા રહે છે. કોઈ દેવ કે દેવીના વરદાન કે શાપની લાલચ કે ભીતી દર્શાવી આગ્રહપૂર્વક લખાવાતી પત્રમાલા. ભીંત કે દીવાલ પર (ખાસ કરીને જાહેર મુતરડી, જાહેર ઇમારતો, રેલવેના ડબ્બામાના ભીંત કે દીવાલ પર) લખાતા લખાણો અને કાર્યાલય સાહિત્યરૂપે આજેય લોકસાહિત્ય સર્જાતું રહે છે.

૨.૪. લોકકથા સ્વરૂપ

વાર્તાઓનો દેશ' કહેવાતાં ભારતને 'કથાની ઉદ્દગમભૂમિ'માનવામાં આવે છે.આપણે ત્યાં વૈદિકકાળથી 'બૃહતકથા','હિતોપદેશ','કથાસરિત્સાગર'અને 'પંચતંત્રની કથા'ઓ ખ્યાત છે.છેક સંસ્કૃત,પ્રાકૃત,અપભ્રંશ અને આજના લિપિબદ્ધ બનીને આવેલા સાહિત્યમાં પણ લોકકથાઓ વાંચવા-સાંભળવા મળે છે.ગુણાદય કવિની 'બૃહત્કથા એ માત્ર ભારતીય સાહિત્યનો જ નહિ,પણ કદાચ વિશ્વસાહિત્ય પ્રાચીનતમ કથારત્નાકાર ગણાય.ગુણાદય કવિ પ્રતિષ્ઠાનના સાતવાહન અથવા શાલિવાહન રાજાના દરબારમાં હતો એલ લાખ શ્લોક પ્રમાણનો આ વિરાટ કથાગ્રંથ આપણા દેશની લોકકથાઓનો બૃહત્તમ સંગ્રહ હોઈ ભારતીય સાહિત્યમાં ખૂબ લોકપ્રિય હતો.

'કથા'મૂળ તો માટે જ હોય છે. 'કથ'ઘાતુનો અર્થ જ 'કહેવું'થાય છે. સંસ્કૃતમાં 'કથયતિ'એવું ત્રીજા પુ.એ.વ.નું રૂપ છે.એનો અર્થ થાય 'કહે'ગુજરાતીમાં વપરાતું 'કહે'એવું રૂપ 'કથયતિ' ઉપરથી જ આવ્યું છે. 'કથયતિ' નું પ્રાકૃત-અપભ્રંશના સમયમાં 'કહઅઈ'એવું રૂપ મળે અને પછી ગુજરાતીમાં તે 'કહે'રૂપે મળે છે 'કથા'કહેવા માટે હોય છે.તેથી તેના ગદ્યનું એક મહત્વનું લક્ષણ એ છે કે 'કહેવાતા'હોય તેવા'ગદ્યમાં અથવા બોલાચાલના લાગે તેવા ગદ્યમાં લખાય છે. લખાણની ભાષામાં લાંબાં વાક્યો હોય તો ચાલી શકે પણ બોલાચાલની ભાષામાં વાક્યો અવશ્યપણે

ટુંકાં વાક્યો હોય તો દરેક માહિતીઘટક બરાબર સમજાય અને પછી તેની સાથે જોડાય એવો બીજો માહિતીઘટક આવે. લખાણની ભાષામાં વપરાતાં વાક્યો સામાન્ય રીતે પૂરાં હોય છે.જ્યારે બોલચાલમાં અધૂરા વાક્યો હોય તો પણ ચાલે છે.

‘કથ’ઘાતુ પરથી ઊતરી આવેલા ‘કથા’શબ્દને ‘વાર્તા’ના અર્થમાં પ્રયોજવામાં આવે છે. કથા સામાન્યરીતે લોકમાનસની મૂળ ભાવનાના રૂપને સ્થૂળ પ્રતીક સ્વરૂપે અભિવ્યક્ત કરે છે.આપણે ત્યાં ‘લોકકથા’અને ‘લોકવાર્તા’વચ્ચે સૂક્ષ્મભેદરેખા છે.’જે વાર્તામાં ધાર્મિક અભિપ્રાયથી અનુષ્ઠાન સાથે સાંકળીને રજૂ કરવામાં આવે તેને લોકકથા કહેવાય છે’વળી ‘લોકકથા’એ લોકોની મૌખિક અભિવ્યક્તિ’ના અર્થમાં લોકસમાજનું પ્રતિબિંબ ઝીલીને આગળ ધપે છે.

લોકવાર્તા-લોકકથાની મૂળભૂત આવશ્યકતા ચાર છે: કથક,શ્રોતા(‘હોંકારીઓ’),વાતનો પ્રસંગ અને ત્યારે સ્ફુરતુ કથાવસ્તુ. એનું કથન પણ આ ચાર આવશ્યકતાઓમાંથી આવે. ‘એક હતો ચક્રો ને એક હતી ચક્રી’કે એક રાજા હતો. એને બે રાણી: એક માનીતી બે બીજી અણમાનીતી’એમ ગદ્યમાં હોય કે પછી’વાડી રે વાડી!’/’રીંગણાં લઉં બેચાર?’/’લો ને દસબાર’એમ પદ્યમાં હોય કે વ્રતકથા જેવામાં ચોક્કસ લય-લઢણમાં હોય કે દુહા-સોરઠા-ગીતમાં પણ હોય,એની કથનરીતિ વિવિધ

હોય,જેવી પેલી ચતુર્વિધ આવશ્યકતાઓ.પણ બધી જ કહેવા માટેની લક્ષણો ને પરંપરાઓ પ્રયોજાય. દા.ત. આરંભે 'વારતા રે વારતા..' જેવું કોઈ આરંભિયું(જોડકણું)હોય કે અંતે 'ગોખલામાં ગોટી..'જેવું સમાપ્તિયું (જોડકણું)હોય પણ કથામાંની ઘટના તો કાળક્રમ પ્રમાણે જ કહેવાતી આવે એમાં આઘાપાછી ન થાય

લોકવાર્તા- લોકકથાનું સૌથી આગવું લક્ષણ તત્ક્ષણ-રૂપક્ષમતા. કેટલાક નાટ્યપ્રયોગોમાં અને આપણા ભવાઈના પ્રયોગોમાં પણ સુધારાવધારા થઈ શકે એવો અવકાશ હોય છે,પણ'અવકાશ'જ અહીં તો ઉપજ એ જ આધાર. લોકકથા વાતપ્રધાન પ્રકાર છે. 'વાત'શબ્દ અહીં જરાક તાત્ત્વિક અર્થમાં પ્રયોજ્યો છે. લોકકથા એક એવી ઘટના છે જેના ઘટકો આંતરસબંધે એકરૂપ બનીને લોકકથા-ઘટનાનું રૂપ લે છે.

લોકકથામાં કથન,શ્રોતા,વાતો,પ્રસંગ વગેરેમાંથી નીપજતું કથાવસ્તું હોય છે. લોકકથાના કથાનકની કથનરીતિ વિવિધ લય-લક્ષણોથી કહેવાય છે,જેમાં જોડકણાં પણ આવતાં હોય છે. લોકકથા પરંપરાથી ચાલી આવતી હોવાથી તેમાં સુધારાવધારાને અવકાશ હોય છે. પરંતુ સર્જનાત્મક ઉપજ-તત્ક્ષણ રૂપક્ષમતાથી કલ્પનાનો વિનિયોગ કરીને વાતને વધુ બહેલાવીને રજૂ કરવાથી શ્રોતા આગળ મૂળભાવે વાત રજૂ કરી શકાય છે.સામાન્યરીતે.સામાન્યરીતે જોતા લોકકથાના ઘટકોનમાં શ્રોતા,

કથન,પ્રસંગ.પ્રસ્તુતિ-પ્રયોગ,કથાનક,વાર્તા અને સંરચના વગેરે યોગ્યરીતે ગોઠવાય ત્યારે લોકકથા સર્જાય છે.

➤ લોકકથાનાં સ્વરૂપો મુખ્ય ત્રણ છે :

દંતકથા-ઇતિહાસકથા,પુરાકલ્પનકથા અને ઘરગથ્થુ કહાણીઓ-પરીકથા કે અદ્ભુતકથા. દંતકથા,મિથ, અદ્ભુતકથા,પ્રાણીકથા અને બોધકથા-દષ્ટાંતકથા,લોકકથાના કેટલાક સ્વરૂપ ભેદો જોઇએ તો તેમાં પુરાકલ્પનકથા,ઇતિહાસકથા, અદ્ભુતકથા, પ્રાણીકથા, દંતકથા, બોધકથા અને દષ્ટાંતકથા વગેરે જોવા મળે છે.આ બધામાં ઉમેરણ કરતી પરીકથા,વ્રતકથા,અડવાકથા,ચાતુરીકથા,પ્રાણીકથા અને માનવકથાઓ પણ આવતી હોય છે.

લોકવર્તા-કથાઓ પણ કથનાત્મક ગદ્યમાં હોય એટલે કોઇ કહેનાર કથક હોય અને બોલચાલની ભાષામાં હોય તેથી ટુંકાં વાક્યો,વ્યાકરણી રીતે અનિયમિત પદક્રમવાળા વાક્યો અને અને અધૂરાં વાક્યો હોય.વળી વાક્યો દ્વારા વિષયની કડીઓ જોડતી જાય.પહેલા બાબતનો એમ પરિચિત પરથી અપરિચિતનો પરિચય કરાવ્યો હોય તે વિષયની મદદથી ત્રીજા વાક્યમાં ત્રીજી બાબતનો એમ પરિચિત પરથી અપરિચિતનો પરિચય કરાવતાં કડીરૂપ કે સાંકળરૂપ વાક્યોમાં વાર્તા આગળ વધતી જાય.

લોકવર્તા -કથામાં વાક્યસાંકળી ચાલી આવે છે.કથનાત્મક ગદ્યનું આ મહત્વનું લક્ષણ છે.તેમાં કહેવાયેલી વાર્તા સામાન્ય રીતે વાક્યસાંકળીની શૈલીએ આગળ વધે છે.એકમાંથી બીજી,બીજીમાંથી ચોથી એમ વિગતો આવતી જાય,ને મોટેભાગે દરેક વાક્યમાં એક જ વિગત વિષય બનીને આવે.

આપણે ત્યાં જનકલ્યાણની ભાવના વિશિષ્ટરૂપ લોકકથામાં નિરૂપવામાં આવે છે લોકકથામાં કેન્દ્રસ્થ રાગાત્મકતા પ્રેમનો અભિજાપુટ સર્જે છે.એ કારણે લોકકથાઓમાં નિર્વાજ પ્રેમનાં પ્રસંગચિત્રોની ભરમાર હોય છે.લોકકથામાં ગૂંથાયેલા પ્રસંગોની એકસૂત્રતાથી લોકકથાનું શિલ્પ ઘડાય છે.

ભલે લોકકથા મૌખિક પરંપરા હોય પરંતુ તેમાં પ્રસ્તુત લોકજનસમૂહ વિભિન્ન પ્રદેશની સ્થાનિકતા અને વૈવિધ્યપૂર્ણ જીવનરીતિને જીવંતપણે પ્રસ્તુત કરતી હોય છે.આ લોકકથાની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓમાં મંગલકામની ભાવના,ઉત્સુકતાનું આલેખન,મૂળભૂત માનવીની વૃત્તિઓનું સાહચર્ય,પ્રેમનો અભિજાત પુટ,શૃંગાર-અશ્લિલપણાનો અભાવ,અલૌકિકતાનું પ્રાધાન્ય,મૌખિક પરંપરાથી પ્રગટીકરણ,સ્વાભાવિક વર્ણનો અને સુખાન્તતા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

અસાધકૃત 'હંસાઉલિ'ચાર ખંડમાં 470 કડીમાં વહેંચાયેલી છે.અસાધતની 'હંસાઉલિ'માં નાયિકાના મુખમાં દેશી રાગમાં રચાતેલાં ત્રણ ગીતો પ્રસંગોપાત્ત મૂકાયાં છે. કથાપ્રસંગો અદ્ભુતરસપ્રધાન હોઈ આકર્ષક છે."મધ્યકાલીન વાર્તા તથા કથાસાહિત્યના લોક્ષણિક તત્વોની વિચારણા કરતાં. વસ્તુદ્રષ્ટિએ એ પ્રકારનું સાહિત્ય મુખ્ય બે વિભાગોમાં વહેંચી શકાય.શૃંગારિક અને અલૌકિક અર્થાત પ્રેમકથાઓ અને અદ્ભુત કથાઓ 'હંસાવલીચરિત','સંદેવંત સાવળીગા','માધવકૃત 'રૂપસુંદરકથા;','મારૂઢોલાની કથા;','માધવાનંદરામકુંદલા ; 'વીરજીની કામાવતીની વાર્તા 'જ્ઞાનાચાર્યનું બિલ્હણકાવ્ય';ગોપાળભાટનું;કુલાંચરિત્ર';શામળની'પદ્માવતી';'વિદ્યાવિલાસની અને 'રૂપાવતી' અને સોરઠી ગીતકથાઓ 'મેહુજળી સોનહલમણ','લોડણખીમરો', 'નાગનાગમદે', 'મારૂઢોલા' શેણી વિજાનંદ વગેરે પ્રેમકથાઓ છે જ્યારે વિક્રમવેતાળની કથાઓ;'પંચદંડ';'નંદબત્રીશી''વૈતાળપચ્ચીશી';'ચંદનમલયાગરી';'ભદ્રાભામિ ની'વગેરે અદ્ભુત કથાઓ છે"(ગુજરાતી સાહિત્યકોશ-૩'પૃ.560)

➤ લોકસાહિત્યમાં લોકવાર્તા સંદર્ભેની કેટલીક પ્રણય કથાઓ :

વીર માંગડાવાળા : વીર માંગડાવાળા ધાતરડી નદીના કિનારે પદ્માવતી પ્રિયતમનો પ્રેતને પરણી હતી.તેના દુહામાં 'વડલા તારી વરાળ પાને પાને પરજળે'.સૌરાષ્ટ્રની આ એક રોમાંચક અને ભયજનક લોકકથા છે.તેનું વર્ણન

જોઈએ તો : "સૌ રોતો સંસાર, પાંપણે પાણી પડે, ભૂત રૂવે ભેંકાર, લોચનિયે લોહી ઝરે..."

શેણી વિજાણંદ : 'ઊંચે સળગ્યો આભ, નીચે ધરતીના ઘડા, ઓલવાને આવ વેલો ધાતરડા ધણી' શેણી અને વિજાણંદ એવાં બે બીજાં પ્રેમી પાત્રો છે. ગોરવીયાળી ગામ પાસે ઓજત નદી વહે છે. ત્યાં આ બંનેની સમાધિ છે. 'ચડ ટીંબા ચડ ટીંબડી, ચડ ગુન્દાલી ધાર, ઓનતા ઉજાળો લઈ, વિજાણંદ પાછો વાળ'.

નાગવાળો-નાગમ દે: સરઘાર પાસે નાગવાળા અને નાગમ દે. એક સવિયાણા ગામથી અને બીજું નેસડામાં, નાગમ દે ધી વેચવા નીકળી છે. રૂપાળા હાથે ધી ઠાલવે છે, તો ઘોડા પર સવાર કોઈ અજાણ્યો જણ તે જુવે છે. ઢોળાતું ધી અહીં પ્રેમનું પ્રતીક છે, પણ વિરહની નિયતિનું શું? 'નહીં વલોણું નેહમાં, નહીં પરભાતી રાગ, નાગમ દેના નેસમાં, કાળા કલેળે નાગ....' નાગમ દેને બીજે પરણાવી દેવાઈ, પણ આ તો પ્રેમની પ્રતિમા, પોતાની દાસીને ચુંદડી પહેરાવીને લગ્નમંડપમાં મોકલી પોતે તો પ્રિયજનને પામવા નીકળી પડી, પણ નાગ તો બિચારો વિરહ અને પરિણામ સહન કરી શકે તેમ નહોતો નાગમ દે આવે તે પહેલાં જ જાતે કટાર ભોંકીને જીવનને સમાપ્ત કરી દીધું હતું બરાબર એ જ વખતે નાગમ આવી પહોંચી. લોહીથી લથપથ પ્રિયને નિહાળ્યો અને વલવલાટ કવિતાના રુદનમાં પલટાઈ ગયો, નીકર

બા'રો નાગ,રાફડ કા રૂંધાઇ રિયા માથે મોરલીયુંના માર,નીભર કાંથિયો નાગડો'.

૨.૫. લોકગીત સ્વરૂપ

લોકસાહિત્ય કંઠસ્થ સાહિત્ય છે. લોકસાહિત્ય એટલે લોકો દ્વારા,લોકો માટે,લોકબોલીઓમાં રચાયેલું,લોકસંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ પાડતું,લોકોનું કંઠસ્થ સાહિત્ય. મૌખિક પરંપરાથી તે પ્રાચીન કાળથી આજ સુધી ઊતરી આવ્યું છે;જીવંત રહ્યું છે;અને ચોરતફ પ્રસર્યું છે. લોકસ્મૃતિ અને લોકકંઠમાં તે જીવે છે.કાળક્રમે સ્મૃતિ ઝાંખી પડે છે,અને નષ્ટ પણ થઇ જાય છે.તેથી ઘણું લોકકંઠ સાહિત્ય સમય જતાં ભુલાઇ જાય છે.લોકચેતનાના ઊંડા થરો સુધી ઊતરી ગયેલું અને જીવન વ્યવહારમાં ઓતપ્રોત થઇ ગયેલું કેટલુંક લોકસાહિત્ય જ લોકોનાં હૃદય અને કંઠમાં ચિરકાળ સુધી જળવાઇ રહે છે.

ગુજરાતી ભાષામાં 'લોકગીત'શબ્દનો સૌપ્રથમ પ્રયોગ રણજિતરામ વાવાભાઇ મહેતાએ ઇ.સ.1905માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રથમ અધિવેશનમાં કર્યો હતો એ પછી 'દેશજ ગીતો પર્યાય તરીકે વ્યાપકરીતે વિસ્તર્યો છે.સાંપ્રત સમયમાં મુખપાટીના આ ગીતને લોકોએ 'લોકગીત'નામે સ્વીકારી લીધું છે. લોકસાહિત્યના વિવિધ સ્વરૂપોમાં સૌથી વિશેષ મનહર,હૃદય સ્પર્શી અને સરસ સ્વરૂપ લોકગીત હોય છે. લોકગીત ભલે

આદિમાનવની જીવનયાત્રા માંથી વિકસ્યું હોય પરંતુ તેમાં પ્રકૃતિનાં બધાં જ જડ અને ચેતન તત્ત્વોએ ફાળો આપ્યો છે.

લોકગીતોએ લોકસંગીતનો દેહ છે અને ઢાળ એ આત્મા છે. લોકગીતમાં શબ્દ અને સ્વર પરસ્પર ગુંથાયેલાં રહે છે.લોકગીતમાં પ્રથમ સ્વર અને પછી શબ્દો આવે છે.

• લોકગીતની વ્યાખ્યા :

પરંપરાનિયત સમાજવ્યવસ્થા અનુસાર જીવતા કોઇપણ સમાજનું ,એની તળપદી બોલીવાળું,કંઠોપકંઠ પેઢી દરપેઢી ઊતરતું આવેલું,પ્રશંગાનુસારી,નિયત ઢાળમાં જ વહેતું રહેલું સ્મૃતિક્ષ(ઝટ યાદ રહી જાય તેવી) લયગૂંથણીવાળું, સ્મૃતિ-સહાયક પરંપરાદત્ત તૈયાર શબ્દગુચ્છો કે વર્ણકોવાળું ,જરૂરી લયપૂરક લયક્રમો કે લયટેકણિયાવાળું,ધ્રુવપંક્તિ આદિ હાથવગાં ગીતાઓજારો પ્રયોજતું લોકગીત સુગેય લોકવાણી સ્વરૂપ છે. લોકસાહિત્યની કોઇ રચના કલાકૃતિ કે સાહિત્યકૃતિની માફક પ્રસંગમુક્ત ને સ્વાયત્ત નથી.

- 'લોકકંઠ સાહિત્યમાં પરંપરાથી ઊતરી આવેલું કે કોઇ અજ્ઞાત ગીતકારે જોડી વહેતું મૂકેલું તે તે ગાન.'-બહદ ગુજરાતી કોશખંડ-2 જો
- 'લોકમાં પ્રચલિત, લોકોને ગમે એવું ગીત.'-સાર્થ ગૂજરાતી જોડણીકોશ
- 'જેના રચનાકારે કદી કાગળ કે કલમ પકડયા નહીં હોય અને પ્રેમાનંદ કે

➤ 'જેના રચનાકારે કદી કાગળ કે કલમ પકડયા નહી હોય અને પ્રેમાનંદ કે નરસિંહની પૂર્વે કેટલાક કાળ વીધીને એ સ્વરો ચાલ્યા આવે છે, તેનીય કોઇ ભાળ નહીં લઇ શક્યું હોય એનું નામ લોકગીત.'- લોકસાહિત્યકાર મેઘાણી

➤ 'લોકજીવનના અસક્ત મનમાંથી, અચિંત્યરૂપ અનાયસે ઉદ્ભવતા મનોભાવોની લયાત્મક અભિવ્યક્તિ કે લોકગીત'જયમલ્લ પરમાર.
ટુંકમાં, લોકગીત જે-તે સમાજની સહાનુભૂતિ અને સમાજ સંવેદનોને વ્યક્ત કરે છે.આ કાવ્યપ્રકાર સમાજ સુલભ અલંકારો અને અનેક મુખે વહેતું રહેલું હોવાથી અનેક પાઠો લઇને આવે છે જેમાં કર્તા,નામ વિનાનું,ક્યારેક આનંદ માટેનું પણ માટે ભાગે તો લોકજીવનના કોઇ પ્રસંગ માટેનું ક્યારેક શાબ્દી કે ક્યારે અશાબ્દી એવું સુગમ અને સરળ,અત્યંત સુગેય કાવ્ય બનતું લોકગીત સાહિત્યિક દષ્ટિએ પણ અગત્યનું કાવ્યસ્વરૂપ લેખાય છે.

• લોકગીતની સ્વરૂપગત લાક્ષણિકતાઓ :

➤ એક સ્વરૂપગત માળખામાં ઢાળતાં લો 'જેના રચનાકારે કદી કાગળ કે કલમ પકડયા નહી હોય અને પ્રેમાનંદ કે નરસિંહની પૂર્વે કેટલાક કાળ વીધીને એ સ્વરો ચાલ્યા આવે છે,તેનીય કોઇ ભાળ નહીં લઇ શક્યું હોય એનું નામ લોકગીત.'- લોકસાહિત્યકાર મેઘાણી

➤ 'લોકજીવનના અસક્ત મનમાંથી, અચિંત્યરૂપ અનાયસે ઉદ્ભવતા મનોભાવોની લયાત્મક અભિવ્યક્તિ કે લોકગીત'જયમલ્લ પરમાર.

ટુંકમાં, લોકગીત જે-તે સમાજની સહાનુભૂતિ અને સમાજ સંવેદનોને વ્યક્ત કરે છે.આ કાવ્યપ્રકાર સમાજ સુલભ અલંકારો અને અનેક મુખે વહેતું રહેલું હોવાથી અનેક પાઠો લઈને આવે છે જેમાં કર્તા,નામ વિનાનું,ક્યારેક આનંદ માટેનું પણ માટે ભાગે તો લોકજીવનના કોઈ પ્રસંગ માટેનું ક્યારેક શાબ્દી કે ક્યારે અશાબ્દી એવું સુગમ અને સરળ,અત્યંત સુગેય કાવ્ય બનતું લોકગીત સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ પણ અગત્યનું કાવ્યસ્વરૂપ લેખાય છે. આ ઉપરાંત લોકગીતમાં પરંપરા નિયત સમાજવ્યવસ્થાનુસાર,જીવતા કોઈપણ સમાજનું તળપટ્ટી બોલીવાળું,કંઠોપકંઠે રહેલું પ્રસંગાનુસાર નિયત ઢાળમાં જ વહેતું અને લયગૂંથણીવાળું, લોકગીત સુગેય લોકવાણી કરતો કાવ્ય પ્રકાર છે.

• લોકગીતના પ્રકારો :

(૧) હાલરડાં બાળક પારણામાં સૂતું હોય અને માતા હીંચોળતી હોય ત્યારે હાલરડાં ગવાય છે.જેમકે 'શિવાજીનું હાલરડું'જગતભરમાં જાણીતું છે.(દા.ત.'ભાઇલો મારો ડહો)

(૨) વ્રતગીતો:

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જુદા-જુદા વ્રતોનો મહિમા છે.આ વ્રતો દરમિયાન ગવાતાં ગીતોને લોકગીત કહેવાય છે,જેમકે ગૌરીવ્રતનાં ગીતો.

(૩) લગ્નગીતો

લગ્નગીતો એ આપણા લોકસાહિત્યનું માતબર અંગ છે.લગ્ન સમયે જુદી-જુદી વિધિઓ વખતે અલગ-અલગ ગીતો ગવાય છે તેને લગ્નગીતો કહેવાય. રણજિતરામે લોકગીતના મુખ્ય ચાર શાસ્ત્રીય પ્રકારો દર્શાવ્યા છે :

(૧) ભજનો (૨) વિનોદપ્રદ ગીતો (૩) શોકપૂર્ણગીતો અને (૪) ઐતિહાસિક ગીતો.

લોકસાહિત્યમાં મળી આવતા વેવિશાળ વખતનાં લગ્ન લખતી વખતનાં સાંજીનાં,મંસપારોપણનાં,કુલેકાનાં,પસ ભરવાનાં,તેમાં ગણેશ સ્થાપન કરતી વખતે,કંકોત્રી લખતી વખતે.મંડપ રોપણ સમયે,પીઠી ચોળવાના વિધિ વખતે,હસ્તમેળાપ સમયે તથા મામેરું,વરઘોડો જેવા લગ્નના પ્રસંગાનુસાર જુદાં-જુદાં ગીતો ગવાય છે.જેમકે ગણેશ સ્થાપન વખતનું પ્રચલિત ગીત :

‘પસ્થમ ગણેશ બેસાડો રે મારા ગણેશ દૂંદાળા....

ગણેશ દૂંદાળાને મોટી ફાંદાળા....’

નરસિંહનુ 'બાલા તે વરની પાલખી'માં કે રાવજી પટેલના 'આભાસી મૃત્યુનું ગીત'માં લગ્નગીતના સંસ્કારો વિપરીત પરિસ્થિતિથી વ્યંજનાપૂર્ણ સંદર્ભ રચી આપે છે.

➤ ફટાણાં

ગુજરાતના ગ્રામીણ પ્રદેશમાં લગ્નપ્રસંગે ઉભય વેવાઇપક્ષો દ્વારા લગ્નસંબધી સંકળાતાં વિવિધ સંબધીઓની હાસ્યપ્રેરક વિલક્ષણતાઓને વણી લઇને રમૂજ કરવાના આશયથી ગવાતાં લગ્નગીતો એટલે ફટાણાં 'ગોરની ફળિયા જેવી ફાંદ'કે નળિયા જેવું નાક'જેવા સાદશ્યમૂલક ઉપમાદિ અલંકારો તેમજ 'રેલમાં ભર્યા રીંગણાં'વેવાણ અમારાં ઠીંગણાં જેવી આંતરપ્રાસયોજનાથી લગ્નમંડપ માં નિર્મળ હાસ્યની છોળો ઉડાડતાં ફટાણાંમાં ક્યારેક રુચિભંગ કરનારાં તત્વો પણ દાખલ થતા હોય છે.

(૪) સીમંત વધાઇનાં ગીતો:

હિંદુ ધર્મની વિધિ પ્રમાણે પરણીને આવેલી વહુ સગર્ભા બને ત્યારે સાતમે મહિને સીમંત સંસ્કાર થાય છે.આ પ્રસંગ-સમયે પણ જુદાં-જુદાં ગીતો ગવતાં હોય છે આ ગીતો એક પ્રકારના લોકગીતો છે.

(૫) શ્રમગીતો :

ઘંટી દળતાં,લીલો મોલ કાપતાં કે વાવણી કરતાં જુદાં-જુદાં ગીતો
ગવાય છે જે સમગીતો લોકગીતનો જ એક પ્રકાર છે
દા.ત.: ‘સાવ રે સોનાનું મારું દાતરડું રે લોલ....’

(૬) મરાશિયા :

મરનારની પ્રશસ્તિ કરતાં એટલે કે મૃત્યુ પછી વ્યક્તિના ગુણોને
આધારે જે છાજિયા ગવાય છે તેને પણ લોકગીતો જ એક પ્રકાર ગણવામાં
આવ્યો છે. ભાષભેદે કે બોલીભેદે ક્યાંક એને હાલેરા કહે,ઝેરિયાં કહે,લાવણી
કહે તે મેવલાનાં ગીતો કહે,ક્યાંક મરસિયા અને મુસલમાનોમાં ‘માતમ
ફટવા’કહે છે.

આ ઉપરાંત પણ પ્રભાતિયાં, બાળજોડકણાં, જનોઇનાં ગીતો, તુલસી
વિવાહનાં ગીતો, રાસડા, કજોડાનાં ગીતો, ગરબા,માંડવીનાં ગીતો, છંદ-દુહા,
શલોકા ભાવાઇનાં ગીતો વગેરે પણ લોકગીતો કહેવામાં આવે છે.

લોકસાહિત્યના પદ્ય પ્રકારોમાં લોકગીતો, ગરબા, ગરબી, રાસડા,
લગ્નપ્રસંગે ગવાતાં પ્રભાતિયાં અથવા પ્રોબિયાં, માંડવાના ગીતો, માયરાં,
ફૂલેકા, ચોરી અને સાંજીના ગીતો, ઉકડી અને પોંખણાના ગીતો, ફટાણાં,
હરિયાળી અને કન્યાવિદાયનાં ગીતો, ચઢીના સીમંતના અને રાંદલ તેડતી
વખતે ગાવાનાં ગીતો, કતાગીતો, ગોર્યમાના ગીતો, દુહામાં યે છકડિયા,

દુમેળિયા અને દોઢિયા, શેરીના ગીતો, જોડકણાં, નાચણિયાને ફૂદણિયાનાં ગીતો, ચારણી ગીતોમાંયે ઋતુગીતો, શૌર્યગીતો, છંદ, દુહા, સોરઠા, કુંડળિયા, આદિવાસીઓનાં લગ્નગીતો, મેળાના ગીતો, હોળીગીતો, ઉત્સવ ગીતો, ભવાઈમાં આવતા સવૈયા, રેખતા, ઝકડી, બાજંદા અને પાંચકડાં, વ્રતગીતો, દક્ષિણ ગુજરાતના ખાંચણાં, હાલરડાં, વિલાપ ગીતોમાં મરશિયાં, છાજિયાં, રાજિયાં અને આઝા. વરઘોડામાં વેલાએ લાંબા સાદે ગવાતાં સલોકા, હોળી પ્રસંગે ગવાતાં રામવળા અને ચંદ્રવળા, માતાજીના મનામણાં માટે ગવાતી આરણ્યું, સરજું, સાવળ્યું, ભજનોમાં સંધ્યા, આરતી, આરાધ, આગમ, પદો, ચોપાઈ સ્તવનો, સાખીઓ, પ્યાલા આંબો, બારમાસી, રામગરી, ધોળ, કીર્તન, ચાબખા, પદ, ભેત, કાફી વગેરે અસંખ્ય પ્રકારો મળી આવે છે. પ્રત્યેક ગાવાના પ્રસંગો, સમય, રાગ, ઢંગ બધું જ જુદું જુદું હોય છે.

લોકગીતો કંઠપાટીની પરંપરાએ હજારો વર્ષોથી લોકહૈયા પર રાજ કરતા આવ્યાં છે. લોકજીભે રમતાં લોકગીતોમાં નારી હૃદયના નિર્મળ બાવોનું દર્શન થાય છે. આથી લોકગીતો નારીજીવન સાથે નિકટતાના નાતે જોડાયેલા છે. એમાં સમગ્ર લોકવ્યવહાર અને લોકમાનસનું નિરૂપણ જોવા મળે છે. ગુજરાતનો કોઈ ઉત્સવ લોકગીતવિહોણો રહ્યો નથી. લોકગીતોમાં મુક્ત આનંદનો, છલકાતા ઉલ્લાસનો અને જીવનના ઉત્સવનો સૂર બુલંદપણે સંભાળાય છે. લોકજીવન, નારીજીવન કુદરતના રગોને પણ

માણી જાણે છે. સવાર પડે છે. ઉગમણા આભે ઝાળાંમળાં થતો સૂરજ ઉગે છે. ચિરપુરાતન છતાં નિત્ય નૂતન એ ચમત્કારને લોકહૃદયમાં કેવા વધામણાં આપે છે?

“સૂરજ ઉગ્યો રે સરોવરિયાની પાળે,
કે વણેલાં ભલે વાયાં રે
ભમરા ઊડે રે કેવડિયાની ફણશે,
કે વણેલા ભલે વાયાં રે,
સૂતા જોગે રે રાધિકાના કંથ,
કે વણેલાં ભલે વાયાં રે.”

કુંવારી કન્યાની સગાઈ થાય છે. એના અંતરના આનંદોરલા એક સામટા ટહુકી ઉઠે છે. સ્વપ્નામાં એને શું દેખાય છે? સ્વામી ગુલાબના ગોટરૂપે દેખાય છે અને એની ફોરમ પોતાની સૌભાગ્ય ચૂંદડીમાંથી મહેકી ઉઠે છે.

“આજ રે સ્વપ્નામાં મેં તો ગુલાબી ગોટો દીઠો જો.
ગુજરાતી ગોટો ઈ તો અમારો પરણ્યો જો,
ફૂલડિયાંની ફોર્યું સાહેલી મારી ચૂંદડીમાં રે.”

લોકગીતોમાં સસરા માટે ડોલતો ડુંગર, રણમલ રાજિયો, ચોરાનો ચોવટિયો, ગામનો ગરાસિયો, સાસુજી માટે સમંદરની લેર, સાંગામાંચીએ

બેસનારાં, ખળખળ નદીએ નહાનારાં, દેવરદર્શને જાનારાં જેઠને માટે અષાઢી મેહૂલો, ધમ્મર વલોણું, જેઠાણી માટે વાદળની વીજળી, દૂધ-દહીંના વાટકા જમનારી, વાદડિયાં વદનારી, દિયરને માટે દરિયા માહલો દેડકો, લવિંગની લાકડી જેવો, તરવરના ઘા જેવો, નણંદે માટે સોનાની થાળીમાં જમનારી અને નણદોઈને માટે જટાલો જોગી, વાડી માયલો વાંદરો જેવા વિશેષણો વપરાયાં છે. રણમલ રાજિયા જેવા સસરાની પરાણે લાજ કાઢવાની અન સમદર લેર જેવાં સાસુને પાયે પડવાની નારીને હોંશ થાય છે, પણ એ ખાનદાન સંસ્કારી અને દરિયાવ દિલના હોય તો! શ્રી મેઘાણીભાઈ કહે છે કે, 'કુટુંબસંસારના આ નવરંગી ચિત્રોમાંથી સર્વોપરી ચિત્ર તો ભાઈ-બહેનના સ્નેહનું છે. સીમંતનો મહિમા અને જન્મસમયની મંગળવિધિ જનેતાન હૈયાં સબળ ભાવે ગવાયેલ છે. પહેલા ખોળાનો બેટડો લઈને પિયરથી સાસરે આવતી નવોઢા નારી તો જુઓ :

“ધૂધરિયાળી વેલ્યામાં નાની વહુ આવે,
ખોળામાં બાવલ બેટડો ધવરાવતી આવે,
દૂધે ભરી તળાવડી નવરાવતી આવે”

૨.૬. લોકનાટ્ય સ્વરૂપ

આ નાટ્યપ્રકાર લોકસાહિત્યનો છે. ભવાઈ લોકનાટકનો ગુજરાતી પ્રકાર છે. લોકનાટક માટે ગુજરાતીમાં ભવાઈ, ઉત્તરપ્રદેશમાં નવટંકી કે

રામલીલા,બંગાળમાં જાત્રા,મહારાષ્ટ્રમાં લાવણી અન્યે
તમાશા,કન્નડ/આંધ્રમાં યક્ષગાન, તમિળનાડુમાં ધરકોથ્યુ વગેરે ભારતીય
લોકનાટ્યનાં સ્વરૂપનામો પ્રચલિત છે.

ભારતમાં બે વિશિષ્ટ પ્રકારની નાટ્યશૈલીઓ ભરતમુનિના યુગથી
ચાલી આવી છે.એક સંસ્કૃત નાટ્યની અને બીજી જેને 'ઉત્તરતંત્ર'કહી છે
કોહલનો જેને 'ઉત્તરતંત્ર'પરનો ગ્રંથ ઉપલબ્ધ નથી.અભિનવગુપ્તે
'નૃત્યભેદા'કહી વર્ણવ્યા છે.અગ્નિપુરાણમાં ૧૯ જેટલા નાટ્યપ્રકારોનો
ઉલ્લેખ મળે છે.હેમચંદ્રાચાર્યે આ પ્રકારોને'ગેય કાવ્ય'ની સંજ્ઞા આપી
છે,જ્યારે રામચંદ્ર-ગુણચંદ્રે આ પ્રકારોને 'અન્યાનિ રૂપકાણિ'કહીને વર્ણવ્યા
છે.ચૌદમી સદીમાં વિશ્વનાથ આ નાટ્યપ્રકારોને 'ઉપરૂપક'એવી સંજ્ઞા પ્રથમ
વાર આપે છે.

'ભવાઈ'શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અંગે વિવિધ મતો છે.'ભવ'શિવનું નામ છે
તેના પરથી આ શબ્દ આવ્યાનું કહેવાય છે.'ભવ+આઈ'ઉપરથી શિવ અને
પાર્વતીનું કથાનક જેમાં આવે છે, તે 'ભવાઈ'જયશંકર 'સુંદરી'ને ભવની
વહી'અર્થ અભિપ્રેત હતો.ડો.હરિવલ્લભ ભાયાણીએ આ શબ્દ 'સ્ત્રી-વેશધારી
નટ'અર્થના 'ભુકંસ'શબ્દ ઉપરથી આવ્યાનું બતાવ્યું છે એટલે કે સંસારના
જમા-ઉદ્ધાર નો ચોપડો એટલે 'ભવાઈ'એમ વ્યુત્પત્તિ કરે છે.માંડણ બંધારાએ

પોતાની રચનઓને 'ભાવન'કહેલ છે:જેમ કે ઝંડા ઝુલણ'ના વેશમાં ઝંડો અને તેજાં કહે છે કે :

'માંડણ નાયકે ભાવન જોડિયો રે ,બોલવા બે ચાર

કીરત ઝંડો તેજલી રે,પોલી સમંદર પાર'

પ્રો.રસિકલાલ પરીખે'ભપકો,સજાવટ'અર્થ સાથે એને જોડેલ છે.'વેશ'માટે જૂના વખતમાં વપરાતા 'ભવાઈ'નો સંબધ 'ભાવન'સાથે જોડે છે અને કહે છે:"જેમ 'ગુજરાત'શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ચર્ચાસ્પદ છે તેમ 'ભવાઈ'શબ્દ'ની પણ છે.ગવાઈ અને તેનો કરનાર ગવૈયો,ઇત્યાદિ,તેમ ભવાઈ અને તેનો કરનાર તે ભવૈયો.ગાયન અને ગાન શબ્દો તો જાણીતા છે. આ સાદૃશ્ય થી ભવાઈ માટે'ભાવન'શબ્દ ઘટે.ભાઈ અને ભવનનો સંબધં સમજાવતાં પ્રો.રસિકલાલ પરીખ કહે છે ભવાઈ-ભાવનનો સંબધં કેવળ શબ્દગત નથી વસ્તુગત પણ છે.

'ભવાઈ' એટલે ભવની વહી, અર્થાત ભવની કથા-જિંદગીની કથા-માનવજીવનની કથા.

ભવાઈનો ઇતિહાસ

અસાઇત કોર - જન્મ:- સિદ્ધપુર ,કર્મભુમિ- ઉંઝા કવિ,કથાકાર અને લેખક,ભવાઈ ના આધ્યસ્થાપક વેશ-૩૬૦ ના વેશ,કુલ-ઔધિરથ બ્રાહ્મિન

- અલાઉદ્દિન ખિલજીના માધવમંત્રી ના કહેવાથી ગુજરાત મા આક્રમન કર્યુ એ સમયે અસાઇત થકર સુબાઓને મનોરનજન કરવતા

ઉત્પત્તિ- 'ભવાઇ' શબ્દ મા 'ભવ' એતલે વિશ્વ, જગત અથવા સર્વકાલ, 'આઇ' મા એતલે માતા. અહિ તેને જગતની માતા એતલે કે જગદમ્બા ગનિ છે. ભવાઇ મા મા અમ્બા ની ભક્તિ ને કેંદ્રમા રાખી નાતક ભજવવામા આવે છે.આજે પાન આમ્બાજિ ખાતે દર નવરાત્રિ એ ભવાઇ દ્વારા મા અમ્બા ની પુજા કરવામા આવે છે.

રીતભાત: ભવાઈમાં બધા પાત્રો પુરુશો દ્વારા જ ભજવવામાં આવે છે. જેમાં સ્ત્રી પાત્રો પણ પુરુશો જ ભજવે છે. તેમાં પરંપરાગત પોશાકો,ભાતીગડ ભાશાશૈલી અને સ્થાનિક કથાવસ્તુ પર ધ્યાન આપવામાં આવે છે. ભવાઈમાં મુખ્યત્વે ભૂંગળ,તબલા,ઝાંઝ,ઢોલક, મંજીરા અને સારંગી વગેરે વાજિંત્રો વપરાય છે. ભવાઈ મોટેભાગે ખુલ્લા મેદાનમાં અથવા નાના ચોક જેવી જાહેર જગ્યાએ ભજવવામાં આવે છે.

ભવાઈની મંડળીના કલાકારોના પ્રમુખને 'નાયક' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તે નાટકની જરૂરિયાત મુજબ સંવાદો, સંગીત અને વેશ્ભૂશા માટે નિર્દેશન આપે છે, ભવાઈના સંવાદો પહેલેથી જ નક્કી નથી હોતા પણ કલાકારો પ્રસંગ મુજબ જાતે જ સંવાદો બોલે છે અને સાથે-સાથે નૃત્યમય

શૈલીમાં અભિનય પણ કરે છે. ભવાઈના મુખ્ય પાત્રને 'રંગલો' કહેવામાં આવે છે.

અન્યાય ,સ્ત્રીનો દરજ્જો,સામાજિક અસમાનતા,અંધશ્રદ્ધા અને જાતિવાદ જેવી સામાજિક અને અન્ય બાબતો પ્રત્યે જાગૃતિ ફેલાવવા પણ ભવાઈનો ઉપયોગ કરાય છે.

ઈતિહાસ: ભવાઈની શરૂઆત સિદ્ધપુર્ના ઔદિરથ સહસ્ર બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મેલા કવિ-કથાકાર અસાઈત ઠાકરે કરી હતી. ચૌદમી સદીમાં ગુજરાતના પ્રદેશોમાં પ્રચલિત નાટ્યપ્રકારોમાંથી પ્રેરણા મેળવી અસાઈતે એક નવા નાટ્યપ્રકાર-ભવાઈનું સર્જન કર્યું હતું. ભવાઈનું વાર્ષિક ગેય પદ્યમાં તેમજ ગદ્યમાં પણ હોય છે.

અસાઈત ઠાકરે આશરે ૩૬૦ ભવાઈ વેશ લખ્યાની લોકવાયકા છે. તેમાં 'રામદેવનો વેશ' જૂનામાં હોય એમ લાગે છે. તેમણે સામાજિક કુરિવાજો ઉપર પ્રહારો કરતા વેશો પણ આપ્યા છે. 'કજોડાનો વેશ' નાનકડા વર અને યુવાન પત્નીના જીવનનો ચિતાર આપે છે. તેમાં રંગલો એ બેની વચ્ચેના સંવાદોને જોડતો, હસાવતો અને કટાક્ષ કરતો હોય છે. મોટા ભાગના વેશોમાં બેથી ત્રણ પાત્રો એકસાથે ચાચર (શેરી કે ખુલ્લી જગ્યા) માં આવે છે. નાયક, નાયિકા અને મશ્કરો. મશ્કરો જુદા-જુદા વેશમાં જુદા-જુદા નામે ઓળખવામાં આવે છે. 'કાનગોપીના

વેશમાં સુખાજી,'ઝંડા ઝૂલણ'માં અડવો અને 'જસમા-ઓડણ'માં રંગલો વગેરે.ભવાઈના કેટલાક વેશોમાં મુસ્લિમ શાસનની અસર દેખાય છે. 'ઝંડા ઝૂલણ'માં તરવરાટવાળી તેજી વણિયણનાં લગ્ન એક વૃદ્ધ સાથે થાય છે, તે ઊઝૂના યુવાન મુસ્લિમ સૂબાના પ્રેમમાં પડે છે. આ ઉપરાંત 'મિયાબીબી' મણિયાર જૂઠાણ અને છેલબટાઉ જેવા વેશોમાં પણ મુસ્લિમોની અસર છે. નાના હિંદુ રજવાડાના ઠાકોરો વિશેના વેશોમાં 'રાજા દેઘણ' વીકો સિસોદિયા રાજદેવ મણીબા સતી વગેરે મુખ્ય છે. ધાર્મિક વેશોમાં કાન-ગોપી કાળકા પતાઈ રાવળ ગણપતિ વગેરે મુખ્ય છે.કંસારો, સરાણિયો, અડવો, વાળંદ વગેરે કોમોની ખાસિયતો, ધંધો, બોલી, રીતરિવાજો અને સામાજિક દૂશણો ઉઘાડા પાડતા વેશો કજોડાનો વેશ બાવાનો વેશ વગેરે છે. મોટા રાજવીને લગતા વેશોમાં સઘરા જેસંગ અને જસમા-ઓડણ જાણિતા છે.

સિનેમા, ટીવી, રેડિયો, જેવા સાધનો ન હતાં તે યુગમાં વિભિન્ન વેશો દ્વારા લોકોને જ્ઞાન,શિક્ષણ અને મનોરંજન પૂરાં પાડવામાં આવતા. આ ભવૈયાઓને સામાજિક દરજ્જો ઊંચો હતો. તેઓ જ્યારે ગામમાં પ્રવેશતાં ત્યારે લોકો ઢોલ-નગારાં સાથે તેમનું સામૈયું કરતા. ગામની બધી કોમો તેમાં સંકળાયેલી રહેતી. આમ,ભવાઈ લોકજીવનના તાણા-વાણા સાથે વણાઈ ગઈ હતી અને પોતાની અનોખી છાપ સાથે

મુક્તપ્પે વિહરતી હતી. શાસ્ત્રકારોએ ભવાઈને 'ભાવપ્રધાન' નાટકો રહ્યાં છે.

૨.૭. કહેવતો-ઉખાણા લોકસાહિત્ય સ્વરૂપ

પરંપરાથી લોકો કહેવાતા બોધરૂપ, કે વચનો એટલે કહેવતો. વ્યાવહારિક વિવિધ અનુભવોને પરિણામે પક્વ થયેલાં વિચારો વાણીરૂપે જગતની બોલાતી ભાષાઓમાં વ્યક્ત થાય છે. વસાવી ભાષામાં પણ આપણને કહેવાતોની વિશાળ સૃષ્ટીના દર્શન થાય છે. એવીજ રીતે ઉખાણા પણ સુંદર મઝાના હોય છે.

દુનિયાંની દરેક ભાષામાં વધારે ઓછી કહેવતો એટલે ઉખાણાં હોય છે, અને કહેવતોના અર્થ જૂદા જૂદા વિદ્વાનો અતે અનુભવી લેખકોએ જુદા જુદા કીધા છે તે છતાં તેમાંથી સામાન્ય અર્થ તો એકનો એક જ નિકળે છે. કહેવત એટલે શું? જવાબ એટલો જ છે કે “પરંપરાથી લોકોમાં કહેવાતાં બોધરૂપ, દષ્ટાંતરૂપ વાક્યો કે વચનો.”

દરેક ભાષામાં લખાણોની શરૂઆત નહોતી થઈ તે પહેલાંથી જ પ્રજાનો અનુભવ અને ડહાપણ કહેવતો દ્વારા બહાર પડ્યા છે. એ કહેવતરૂપી ડહાપણ એક માણસને મોઢેથી બીજા માણસને મોઢેથી એક જમાનાથી બીજા જમાનામાં વારસા તરીકે ઉતરતું આવેલું છે.

રીતભાતો, આચાર, વિચાર, ધર્મશ્રદ્ધા, વેહેમા અને નીતિરીતિ ઉપર તે પ્રજાની કહેવતો પ્રકાશ પાડે છે. પ્રજાની ઉપર જે ચીજે વધારે અસર કીધી હોય છે, તે કહેવતો મારફતે પ્રકટ થાય છે.

કહેવત શબ્દના કોશગત અર્થ :

લોકોક્તિ

ઉદાહરણ

સમસ્યા

કહેવરામણ

દૃષ્ટાંત

કોયડો

કહેવત વિશે આટલું જાણો :

કહેવતો સમાજ જીવનમાં રોજ-બરોજ બનતી ઘટના પ્રસંગોને સચોટ રીતે વ્યક્ત કરે છે.

કહેવતો કોણે લખી, કોણ બોલ્યું તેની જાણ નથી હોતી.

પ્રજાના અનુભવોના નીચોડ કહેવતમાં દેખાય છે.

કહેવતના સ્વરૂપ – બંધારણની મુખ્ય ચાર લાક્ષણિકતાઓ નીચે પ્રમાણે તારવી શકાય.

ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં વધુ કહેવાની કળા કહેવતમાં હોય છે.

ડહાપણ, સુઝ, બુદ્ધિ, લોકરુચિ કે વ્યાવહારિકતાના એમાં દર્શન થતા હોય છે.
કવિતાની જેમ કેટલીક વાર પ્રાસબદ્ધ કે ચમત્કૃતિ પૂર્વકની રજૂઆત હોય છે.
વારસાગત રીતે લોકસમુદાયમાં પ્રચલિત હોય છે.

કહેવતો લોકજીવનના અનુભવના સારરૂપ હોય છે અને એની ભાષાશૈલી
પણ મોટે ભાગે સાદી, સરળ અને સંક્ષિપ્ત હોય છે. આ કારણથી કહેવતો
જલદી લોકજીભે ચડી જાય છે.

કહેવતનો ઉપયોગ વાતને વધારે અસરકારક બનાવીને રજૂ કરવા માટે
થાય છે.

કહેવતના ઉપયોગથી ભાષાનું સૌંદર્ય વધે છે.

• ઉખાણું / પ્રહેલિકાની વ્યાખ્યા :

‘પ્રહેલિકા’ શબ્દ અત્યારે ભાગ્યે જ લખાય-બોલાય છે. એના પર્યાય
તરીકે ‘ઉખાણું’ શબ્દ ઉપયોગમાં લેવાય છે. ‘ઉખાણું’ શબ્દ સંસ્કૃત
‘ઉપાખ્યાન’ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરવામાં આવ્યો છે અને એનો ખરો અર્થ તો
કહેતી કે કહેવત એવો છે. પાછળથી એ જ શબ્દ ‘પ્રહેલિકા’ને માટે પણ
વપરાતો થઈ ગયો. કહેવતોમાં વ્યવહારનું સત્ય સમાયેલું હોય છે, ઉખાણાં
કલ્પનાને ઉત્તેજવા માટે છે એથી જ્ઞાનની કસોટી થાય છે. બુદ્ધિ તેજસ્વી
થાય છે. એકાદો નાનો પ્રશ્ન પણ આપણને બહોળો વિચાર કરતાં કરી મૂકે

છે. આજે ઉખાણાં ગોષ્ટિવિનોદ પૂરતાં મર્યાદિત બની ગયાં છે પણ હાસ્ય માટે ક્યારેક લેખકો નવી ઢબે એની યોજના કરે પણ છે.

‘પ્રહેલિકા’એ સંસ્કૃત નામ છે. ગુજરાતમાં એ ‘હરિયાલી’,હિયાલી’એ અપભ્રંષ્ટ નામથી અથવા ‘ઉખાણાં’કે સમસ્યા એ નામથી ઓળખાય છે.

સમસ્યા-કોયડા- ઉખાણાં-પહેલી- પ્રહેલિકા એ બધા એક જ ભાવવાળા શબ્દો છે,બુધ્ધિપરીક્ષા માટે,બુધ્ધિવિલાસ માટે તથા જ્ઞાનની વૃધ્ધિ માટે એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.એના ઉત્તર શોધી કાઢવામાં મનને આનંદ આવે છે અને બુધ્ધિની કસોટી પણ થાય છે...સાથે સાથે બુધ્ધિની વૃધ્ધિ પણ થાય છે.

જેને આપણે ગુજરાતીમાં સામાન્યપણે સમસ્યા કે ઉખાણાં કહીએ છીએ તેને માટે છેક જૂના જમાનામાં ‘પ્રહેલિકા’શબ્દ વપરાતો જણાય છે.જગતનું સૌથી જૂનું સાહિત્ય તે ઋગ્વેદ,એ ઋગ્વેદની કેટલીક ઋચાઓમાં પ્રહેલિકાઓને સ્થાન મળ્યું છે.આમ પ્રહેલિકાનાં મૂળ ખૂબ ઊંડા છે. ઋગ્વેદના આઠમા મંડળનું આખું ઓગણીસમું સૂક્ત પ્રહેલિકાઓનું સારું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

જે સંસ્કૃત આલંકારિકો અને બીજો કવિ-લેખકોએ ઉદાહરણો સહિત પ્રહેલિકાની યોજના સમજાવી છે તેમાં દંડીકૃત ‘કાવ્યાદર્શ’,ભોજકૃત ‘સરસ્વતીકંઠાભરણ’,વિષ્ણુધર્મોત્તપુરાણ’અને ‘અગ્નિ પુરાણ’એ ચાર ગ્રંથો

મહત્વના છે.દંડીકૃત 'કાવ્યદર્શ-૩,૯૬-૧૨૪-માં પૂર્વાચાર્યોએ કહેલી પ્રહેલિકાનો પરિચય આપતાં દંડી કહે છે:ક્રીડાગોષ્ઠી વખતે વિનોદમાં,તજજ્ઞોની મંત્રણમાં,તેમજ પારકાને આંજી નાખવામાં પ્રહેલિકા ઉપયોગી બને છે'

દંડીએ પ્રહેલિકાના સોળ પ્રકાર સોદાહરણ આપ્યા છે : (૧) સમાગત (૨) વંચિતા (૩) વ્યુક્તિતા (૪) પ્રમુખિત (૫) સમાનરૂપા (૬) પરુષા (૭)સંખ્યાતા(૮) પ્રકલ્પિતા (૯) નામાન્તિતા (૧૦) નિભૃતા (૧૧) સમાનશબ્દા (૧૨) સમૂહા (૧૩) પરિહારિકા(૧૪) એકચ્છન્ના (૧૫) ઉભયચ્છન્ના(૧૬) સંકીર્ણ .

ઉખાણું-એટલે કોયડો, સમસ્યા કે વસ્તુ ઓળખી કાઢવાને તેને મળતું આવતું સમસ્યા રૂપ જે કથન તે: કુટાર્થ વાક્ય.ગૂંચવણ ભરેલો પ્રશ્ન,સમસ્યા,પ્રહેલિકા,ઘણી માથાકુટ પછી બેસે એવું હોવાપણું:ગૂંચ ન ઉકલે એવો દાખલો કે પ્રયોગ,મહપ્રશ્ન ફૂટ પ્રશ્ન (ભગવત ગોમગોમંડળ ભાગ-૨ તથા સાર્થ ગૂજરાતી જોડણી કોશ (પૃ.૧૦૧)

ભોગીલાલ સાંડેસરાના મતે,"ગુજરાતમાં પ્રાચીન વાર્તાસાહિત્યમાં સમસ્યાઓનું એક વિશિષ્ટ સ્થાન છે. સમસ્યા પૂછવી અને તેનો જવાબ આપવો એ ચતુરાઈનું લક્ષણ હતું એ પ્રકારની પૃચ્છામાં અને તેના જવાબમાં અમુક અંશે પાદપૂર્તિની કલા રહેલી છે.

અનંતરાય રાવળ 'ગંધાક્ષત'(પૃ.૩૦)માં નોંધે છે, 'ખરી રીતે એવો બુધ્ધિચાતુરી વિલાસ પુરોગામી વાર્તાઓનો જ સીધો વારસો છે.વાર્તાઓમાંનું આ તત્ત્વ મોટેરાઓના વરત ને ઉખાણાં જેટલું જૂનું છે.એ વેળાના સમાજનું એ કુરસદ રંજન ને બુધ્ધિવર્ધક વ્યાયામ હતો'

મંજુલાલ મજમુદાર 'ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રકારો'ગ્રંથ(પૃ.૫૦) નોંધે છે,'પ્રહેલિકા' એટલે ઉખાણાં.જેમ સમસ્યા પૂછવાથી કવિની તર્કશક્તિ ની પરીક્ષા લેવાય છે,તેમ પ્રહેલિકાથી કવિ પોતાની તર્કશક્તિની પરીક્ષા કરી શકે છે..આવી પ્રહેલિકા સમજવા માટે સમજનારને વધારે શબ્દજ્ઞાન તથા બૃહશ્રુતપણું મેળવવાની ઘણી જરૂર પડે આવા સમસ્યાવિનોદથી બાળકોની તર્કશક્તિ ખીલવવાનો એક હેતું સઘાતો ચવાડા ભરેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર શોધી કાઢવાની તર્કશક્તિ કેળવાય છે.'

'કચ્છ પ્રદેશનું લોકસાહિત્યમાં કારાણી દુલેરાય લકે છે, "પિરોલી અર્થાત ઉખાણાં કોઇ પણ પ્રજાની અમૂલ્ય સમૃધ્ધિ છે. આ સાહિત્યથી બુધ્ધિ ખીલે છે,અને વિચારશક્તિનો વિકાસ થાય છે.રાતે વાળુ કરીને કુંટુંબીજનોની મંડળી જામે ત્યારે આ સાહિત્ય એક આનંદદાયક ખોજ થઇ પડે છે.

લોકસાહિત્યમાં સવિશેષ લોકભોગ્ય બનેલો પ્રકાર લોકવાર્તાનો છે.આપણી લોકવાર્તાઓમાં બુધ્ધિચાતુર્યની પરીક્ષા કરવા માટે અને ચતુરાઇ કેળવવા માટે જે ઉખાણાં કે સમસ્યાઓ યોજવામાં આવે છે,એ સમસ્યાઓ

પણ માનવજીવન અને માનવવ્યહારને સ્પર્શતી હોઇ લોકવાર્તાના અંગરૂપ જ ગણી શકાય. આવી સમસ્યાઓ કે ઉખાણાં આપણે ત્યાં સ્વતંત્ર રૂપે પણ પ્રચલિત બન્યાં છે. સંયુક્ત કુંડુંબમાં રાત પડયે વાળુ થયા પછી દાદા કે દાદીમા બાળકોને રમાડતાં બેઠાં હોય ત્યારે તેમની બુધ્ધિ-શક્તિને ખીલવવા તેમને ઉખાણાં પૂછે છે. પરસ્પરની કસોટી માટે બાળકો રમત-રમતમાં એકબીજાને ઉખાણાં પૂછતાં હોય છે.

➤ મધ્યકાલીન સાહિત્યમાંથી મળતી સમસ્યાઓ (ઉખાણાં):

(1) પુષ્પસેન : એક નરે સ્ત્રી શોભતી,સ્ત્રી છે વા'લિ અપાર,ગળસ્થળે ચુંબન કરે,તે કહો રાજકુમાર.

પદ્માવતી : કુંવરી કહે અકોટડી,તમે પૂછીયું તેહ,બીજું પૂછો રાયજી,ઉતર આપું એહ,

(‘બૃહત કાવ્યદોહન 2’,શામળકૃત ‘પદ્માવતી’,પૃ.364)

(2) પંડિત : ડબી –આકાર સમાકારા.પુરુષ નામ ત્રય અક્ષરો,

આદે ‘અ’ને અંતે ‘સો’,જે જાણે તે પંડિતા

મોહના : કહ્યો ‘અરીસો’કવિ તમે,એ સમસ્યા સેહેલ,

વદો વિપ્ર શુભ વારતા,જે માણે નિજ મેહેલ,

(શામળકૃત ‘મદનમોહન’પૃ.13)

(3) પંડિત : ચતુર ચંચલ ચાલતી,થાકી ગઇ કો દીશ,

પાછી લાગી દોડયા,જ્યારે છેદું શીશ.

મોહના : લક્ષણવંતે લેખણ કહી,થાકી તે ભાંગી ચાંચ,શીશ કાટયે

સામી થઇ,પરમાણી કહે પાંચ,(શામળકૃત 'મદનમોહન'પૃ.19)

(4) પાંચ વેતની પુતળી,મુખ લોઢાતો દાંત,

નારી સંગ નિત્યે રમે,ચતુર વિચારી ખાંત.(સાંબેલું)

('ભવાની ભાવાઇ પ્રકાશ',પૃ.64)

(5) ચાંચવાળું ચાપડું,આપણા દેશમાં થાય,

ઘાંચી તેને હલાલ કરે,અઢારે આલમ ખાય (તેલ)

('ઉખાણાં,વરત,કોયડો'-સંપાદક:તડવીરેવાબહેન,'ગુજરાતી

લોકસાહિત્યમાળા'-3)

માણિક્યસુન્દરસૂરિએ રચેલા 'પૃથ્વીચંદ્રચરિત'માં રાજકન્યા
રત્નમંજરીને જે 64 વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું હતું,તેમાં
પ્રહેલિકાનો પણ ઉલ્લેખ જણાઇ આવે છે.

પ્રશ્ન : "સરસ સરોવર એક,ભર્યું છે નિરમળ નીરે;

પિયે નહીં કોઇ પંથી,હંસ નવ બેસે તીરે.

તે સર સમીપે જાય,બુડે જન જોતાં ઝાઝાં;

દુઃખ પામે દેહ,રહે તરતીબે તાજા."(છપ્પો)

કવિ શામળને યાદ કરીએ તો તેઓ કહે છે,

“કારમું, હોંશી જનને હિત હશે;

સ્વામી લાવો સોહામણું,તો સોળે પૂરા થશે.”

-આના ઉત્તરમાં પિયુ કહે છે-

“દરપણ ડાહી મંગાવીયું,હોંશે પૂરી તે હોય;

ચતુર પુરુષ ચિત્તે ચઢ્યું,કળી નવ શકે કોય.

(શામળકૃત ‘પદ્માવતીની વાર્તા’,કાવ્યદોહન ભાગ-2)

ઉખાણાં સંદર્ભે વિસ્તારથી જોઈએ તો ‘સંવાદ’એ મધ્યકાલીન પદોનો એક અગત્યનો પ્રકાર છે.નરસિંહ મહેતાનું ‘નાગદમન’વિશેનું જાણીતું પદ એ સંવાદ છે.

સંદર્ભ:

(૧) લોકવિદ્યા અને લોકસાહિત્ય(તત્કાલ અને આજે) – નરેશ વેદ, પ્રથમ આવૃત્તિ- ૨૦૧૦, પૃ. નં. ૨૩,

એજન -૨૪

(૨) ગુજરાતી ભાષા- સાહિત્ય(વર્ણનાત્મક પરિચયાત્મક ગ્રંથ)-ડો. ડી. એમ. ભદ્રેસારિયા,

પૃ. નં. ૪૬૭

એજન -૪૬૮

એજન -૪૬૯

એજન-૪૭૦

એજન -૪૭૧

એજન -૪૭૨

એજન -૪૭૩

એજન- ૪૭૪

એજન-૪૭૫

એજન -૪૭૬

એજન -૪૭૭

(૩) લોકવિદ્યાવિજ્ઞાન -લેખક: ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક, પ્રથમ આવૃત્તિ - ૨૦૦૧ ,

પૃ. નં.૨

એજન-૧૨૭

એજન -૧૩૩

(૪) ગામિત દંતકથાઓ- સંકલન અને ભાવાનુવાદ: જ્ઞાધર રેમન્ડ એ.

ચૌહાણ, પ્રથમ આવૃત્તિ -૨૦૦૨ પૃ. નં. -૩

(૫) લોકસાહિત્ય સંશોધન પદ્ધતિ -લેખક: હસુ યાજ્ઞિક, પ્રથમ આવૃત્તિ-

૨૦૧૪,

(૬) કંઠસંપદા – સંપાદકો:પ્રશાંત પટેલ, યોગેશ પટેલ, વર્ષ ઓગસ્ટ

૨૦૧૪,પ્રથમ મણકો, પૃ. નં.૧૩

(૭) ગુજરાતની આદિવાસી સંસ્કૃતિ- લેખન -સંપાદન: દુર્ગેશ ઉપાધ્યાય,

પ્રથમ આવૃત્તિ- નવેમ્બર ૨૦૧૪ પૃ. નં.

(૮) ગુજરાતનો લોકકલા વૈભવ -લેખન-સંપાદન- જોરાવરસિંહ જાદવ,

આવૃત્તિ - ૨૦૧૯-૨૦,પૃ. નં. ૭૩

એજન - ૭૪

એજન -૭૫

એજન - ૭૭

એજન -૭૮

એજન - ૭૯

એજન - ૮૦

(૯) લોક સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ- જયમલ્લ પરમાર ,પૃ. નં. ૩૫૦

(૧૦) આપનું લોકનાટ્ય -ભવાઇ, પૃ. નં. ૧૪૪

(૧૧) લોકસાહિત્યની કેટલીક વ્યાખ્યાઓ અને તેની લાક્ષણિકતાઓ-પટેલ

જીતેન્દ્રકુમાર મંગળાજી વેબસાઇટ- રિસર્ચગુરુ, issn૨૩૪૯-૨૬૬x,

volum-11 issue -3, December -2017